

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ТИСЯЧНИК Ірина Володимирівна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО
САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Спеціальність 19.00.07 - педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ - 1996

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100313944

Дисертація є рукопис

Робота виконана в Інституті психології ім.Г.С.Костюка
АПН України

Науковий керівник - дійсний член АПН України,
доктор педагогічних наук, професор
КИРИЧУК Олександр Васильович

Офіційні опоненти:

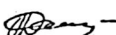
- доктор психологічних наук, професор
БОРИШЕВСЬКИЙ Мирослав Йосипович
- кандидат педагогічних наук
ІГНАТЕНКО Петро Романович

Провідна організація - Вінницький державний педагогічний
університет

Захист відбудеться 5 11 1996 р. о 14³⁰ год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 01.33.08 в
Українському державному педагогічному університеті
імені М.П. Драгоманова (252030, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Українського
державного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Автореферат розіслано "___"___1996 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Актуальність проблеми. Загострення соціально-економічних, політичних суперечностей, різні зміни суспільної свідомості посилюють вимоги до процесу формування особистості, виховання громадянина держави. Умови самореалізації особи в цій ситуації значно укладнились, діапазон громадських оцінок і очікувань розширився, різноманітнішими стали бажання та допустимі способи поведінки. Дедалі більшого значення набуває здатність людини до нестандартних, не типових рішень, своєрідність її активного пристосування до природного та соціокультурного середовища її самовизначення.

Розгляд різних підходів до проблеми самовизначення особистості, дозволяє виділити кілька істотних характеристик, що на них частіше всього зупиняється увага дослідників. Це зв'язок самовизначення з реалізацією: а) фізичних здатностей індивіда; б) психічною зрілістю, самостійністю, автономністю особистості, довільністю її психічного життя (Божович Л. І., 1979; Костюк Г. С., 1989; Сафін В. Ф., 1984; Федоришина І. Л., 1990; та ін.); в) із заняттям індивідом соціальної позиції в групі, суспільстві, його місця в системі суспільних відносин, у системі спілкування з навколишніми людьми (Гінзбург М. Р., 1988; Кайгородов Б. В., 1988; Карпенко З. С., 1990; Рубінштейн С. Л., 1973; Сафін В. Ф., 1983; Федоришина І. Л., 1990; Фельдштейн Д. І., 1987); г) оцінним ставленням індивіда до самого себе, його ціннісно-смісловою сферою - ціннісними орієнтаціями, життєвими планами, ідеалами, мотивами, ментальністю (Карпенко З. С., 1990; Киричук О. В., 1991; Кон І. С., 1989; Костюк Г. С., 1989; Мудрик А. В., 1984; Петровский В. А., 1984; Столін В. В.,

1985; Шендрик І.Г., 1989).

Поряд з тим, до цього часу немає докладно опрацьованої системи видів самовизначення. Інтерес дослідників викликали, насамперед, самовизначення особистісне і професійне. Меншою мірою вивчалось сімейне, сімейно-побутове, життєве, ціннісне, моральне, колективістське, рольове, освітнє. Майже відсутні публікації по громадянському самовизначенню учнів, особливо старшого підліткового віку, що є сензитивним до подій соціального і суспільного життя. Значущість і нерозробленість даного аспекту проблеми й обумовили вибір теми дисертаційної роботи.

Об'єкт дослідження - процес формування громадянської позиції особистості в умовах соціально-економічної, екологічної та духовної кризи.

Предмет дослідження - система зовнішніх і внутрішніх умов, що спонукають і опосередковують громадсько-організаторську активність старшокласників.

Мета дослідження полягала в тому, щоб провести теоретичний аналіз і експериментальне дослідження соціально-психологічних умов громадянського самовизначення старшокласників.

Гіпотеза дослідження - передбачається, що: а) громадянське самовизначення, як готовність особистості виконувати громадянські обов'язки перед державою та суспільством, має ціннісно-сміслову природу і фіксується в "Я-Концепції" індивіда та проявляється в старшому шкільному віці у громадсько-організаторській активності; б) особливості громадянського самовизначення старшокласників обумовлюються: з одного боку, типом навчально-виховного закладу, структурою педагогічної взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу, змістом ціннісних орієнтацій контактної соціальної групи, умовами, що

складаються в класному колективі для самореалізації потенційних можливостей кожного; з другого - емоційно-почуттєвим, інтелектуальним, волевим та соціально-комунікативними потенціалами старшокласника, адекватною самооцінкою рівня його громадсько-організаторської активності; в) провідним психологічним механізмом громадянського самовизначення старшокласника є рефлексія - як можливість самопізнання, самооцінки, самоставлення, саморегуляції в умовах соціальної нормативності. Вона визначає й структуру "Я-образу" ("Я - індивідуального, "Я-соціального", "Я-громадянського"), як складника "Я-концепції" особистості.

У відповідності з метою та висунутою гіпотезою, визначено такі завдання дослідження:

- виділити філософські, соціально-психологічні, психолого-педагогічні аспекти процесу самовизначення особистості;

- провести експериментальне вивчення психологічних особливостей громадянського самовизначення старшокласників в умовах різних типів навчальних закладів;

- визначити стратегію психолого-педагогічного управління процесом становлення і розвитку громадянського самовизначення учнів старшого підліткового віку через структуру педагогічної взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу.

Методологічні засади дослідження впливають із принципу системного підходу в психології (Б.Ф. Ломов, С.П. Бочарова, В.Д. Шадріков); системно-структурного підходу до особистості (Б.Г. Ананьєв, П.К. Анохін, В.С. Мерлін та ін.); концепції виховання підростаючих поколінь суверенної України (О.В. Киричук).

Методи дослідження: аналіз та узагальнення літературних

джерел; включене спостереження; контент-аналіз учнівських творів; методики опитування; тестування; експертної оцінки: "Базове інтерв'ю В. А. Ядова"; "Монологічне інтерв'ю Н. І. Сарджвеладзе"; методика визначення рівнів суб'єктивного контролю (РСК); методика інтерперсональної діагностики Лірі Т.; комп'ютерний варіант методики "Соціал".

Наукова новизна роботи полягає у розкритті особливостей громадянського самовизначення дітей старшого підліткового віку в умовах різних типів навчально-виховних закладів в окремих регіонах України. Здійснено комплексне вивчення "Я-образу" старшокласників як регулятора громадянсько-організаторської активності та його структурних компонентів: "Я-індивідуального", "Я-соціального", "Я-громадянського".

Теоретичне значення роботи полягає в розширенні й поглибленні психологічних знань про процес самовизначення особистості, зокрема, у теоретичному та експериментальному обґрунтуванні взаємозв'язку між структурними й змістовними його характеристиками.

Практичне значення роботи впливає з того, що: а) розроблена комплексна методика діагностики кількісно-якісних параметрів громадянсько-організаторської активності як передумови громадянського самовизначення старшокласників; б) виявлено рівні громадсько-організаторської активності старшокласників, що дозволить уточнити конкретні завдання і послідовність психолого-педагогічної взаємодії педагогів школярів у процесі становлення розвитку їх громадського самовизначення.

Особистий внесок автора полягає в тому, що вперше зроблено збірку системного аналізу процесу громадянського самовизначення старшокласників в умовах різних типів навчально-виховних

закладів окремих регіонів України.

Надійність та вірогідність отриманих результатів дослідження забезпечувалися різнобічним теоретичним і системним аналізом проблеми, відповідністю застосованих методів завданням дослідження, адекватним апаратом статистичної обробки даних, достатністю репрезентативної вибірки.

Основні положення, що виносяться на захист:

1. Громадянське самовизначення - процес взаємодії людини з природним, предметним і соціокультурним середовищем та рівнями фізичного, психічного, соціокультурного і духовного розвитку. Результативною стороною громадянського самовизначення є громадянська позиція, що розуміється як готовність особистості виконувати громадянські обов'язки перед державою і суспільством. В старшому шкільному віці громадська позиція знаходить свій вияв у громадсько-організаторській активності учня.

2. На інтраіндивідуальному рівні детермінантами громадсько-організаторської активності виступають: а) фізичний, психічний (емоційно-почуттєвий, інтелектуальний та вольовий) потенціали особистості старшокласника; б) адекватна самооцінка свого рівня громадсько-організаторської активності; в) структура "Я-концепції". в якій особливе місце займає компонент "Я-громадянське" - усвідомлення своєї причетності до розбудови державності в Україні, духовного зв'язку з українським етносом, його долею та перспективами громадянського самоствердження.

3. Внутрішніми передумовами громадянського самовизначення є: а) духовність як системне психічне утворення і вище породження особистості, репрезентоване її ціннісно-смісловим свідомістю; б) достатньо високий рівень рефлексії, як психо-

логічного механізму самобачення, самооцінки, самоставлення, самоактуалізації;в) здатність старшокласника до вільного громадянського діяння в умовах навчально-виховного закладу;

4. Елементами соціальної ситуації громадянського самовизначення учнів старшого шкільного віку виступають:а)система взаємовідношень в сім'ї, референтній групі, класному колективі, навчально-виховному закладі,із засобами масової інформації і комунікацій;б)зміст освіти, зокрема універсалії українознавства (етнос, нація, держава, національна культура, природа);в)організація і рівень включення старшокласника в суспільно значущу предметно-перетворювальну діяльність;в)умови, що складаються в класному колективі для самореалізації потенційних можливостей кожного, що знаходить свій зовнішній вияв у офіційному і неофіційному статусі старшокласника;г)особистісні характеристики вчителів, що виступають референтами учнів старшого шкільного віку;

5. Динамічні тенденції громадянського самовизначення є результатом певного етапу його становлення і можуть фіксуватися в структурі особистісних властивостей старшокласника, в його "Я-концепції", у показниках рівнів громадсько-організаторської активності, суспільно значущих вчинках (істини, краси, справедливості, самопізнання та ін.).

Апробація результатів дослідження.

Матеріали дисертації були представлені:на науково-практичній конференції "Виховний процес в національній школі: теорія і практика"(Черкаси,1993);на Всеукраїнській науково-практичній конференції "Українське народознавство і проблеми виховання учнів" (Івано-Франківськ, 1995);на науково-практичній конференції "Українська система виховання: проблеми, перспекти-

ви" (Полтава, 1996)

Структура та обсяг роботи.

Дисертація складається з вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури, який містить 211 найменувань, у тому числі іноземними мовами 6. В роботі подано 26 таблиць, додаток. Дисертація викладена на 149 сторінках машинописного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі міститься обґрунтування актуальності теми дослідження, визначення його об'єкту, предмету, мети, гіпотез та завдань, характеристика використаних джерел та методи їх аналізу, розкрита наукова новизна, теоретичне та практичне значення дисертації, її апробація, сформульовані положення, які винесено на захист.

У першому розділі "Філософські, соціально-психологічні та психолого-педагогічні аспекти дослідження самовизначення особистості" розкриваються методологічні основи дослідження процесу самовизначення особистості, робиться спроба визначити загальне, найбільш широке поняття, в рамках якого можлива була б не лише філософська, але й конкретно наукова психологічна інтерпретація феноменів громадянського самовизначення особистості. Допускається, що такою категорією є активність, як загальна характеристика живих істот, їх власна динаміка як джерело перетворення або підтримки ними життєво значущих зв'язків з оточуючим світом.

Психологічне дослідження активності індивіда набуло особливої актуальності (Альбуханова-Славська К. О., Боришевський

М.Й., Киричук О.В., Маноха І.П., Роменець В.А., Титаренко Т.М., Татенко В.О. та ін.), так як через категорію активності підкреслюються ті якості людини, дякуючи яким, вона виходить за межі заданих умов і обставин, проявляючи ініціативу і творчість. В роботі дається коротка характеристика чотирьох видів активності індивіда: фізичної, психічної, соціальної та духовної, що виявляється в здатності людини до вільного діяння, вчинку - вчинку самобачення, вчинку самооцінки, вчинку самоактуалізації, вчинку екзистенції та ін. Таким чином, у дисертації обґрунтовується думка про те, що психологічний аналіз різних форм активності індивіда відображає його відношення до природного, предметного, соціокультурного довкілля і самого себе.

В "тканині" цих відношень і виявляється феномен самовизначення, як внутрішній механізм духовної активності. З такого погляду у відношеннях індивіда представлено зміст його активності, а в самовизначенні - спосіб, форму, вид і умову реалізації його активності.

Поняття самовизначення, яким оперують філософи, соціологи, психологи та педагоги, на сьогодні має багато інтерпретацій. Набули стійкого характеру такі словосполучення, як "життєве", "соціальне", "особистісне", "сімейне", "рольове" самовизначення, кожне із котрих акцентує, як правило, яку-небудь одну сторону життєдіяльності або відношення людини.

У зв'язку з таким "аналітичним" підходом до поняття самовизначення, одночасно виникає потреба синтетичного підходу до розгляду його змісту, інтеграції різних сторін життєдіяльності людини на різних рівнях онтогенезу - інтра-, інтер-, метаіндивідуальному. Таким словосполучення може стати, на нашу думку, громадянське самовизначення, як процес і кінцевий результат

взаємодії людини з природним, предметним, соціокультурним середовищем, як результат виховання громадянина держави, його фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку.

Громадянське самовизначення щільно пов'язане з формуванням громадянської позиції особи, як результативною стороною громадянського самовизначення, що розуміється як готовність особистості виконувати громадянські обов'язки перед державою, суспільством. Тобто, мова йде про те, що громадянське самовизначення, з одного боку, має своїм ґрунтом певний рівень фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку (інтраіндивідний рівень), сформованості окремих рис особистості (інтеріндивідний рівень), а, з другого, рівень громадянського самовизначення виступає внутрішнім психологічним механізмом самоактуалізації людини на кожному із названих вище рівнів.

У психолого-педагогічній літературі поняття "самовизначення" вживається в широкому діапазоні значень - від прийняття індивідом життєво важливих рішень до одноактних самостійних вчинків. В результаті одним поняттям (хоч і в контексті словосполучень) узагальнюються явища, що мають різноманітний зміст. Проте сукупність визначень змісту поняття дає можливість з'ясувати зміст поняття в статичі та динаміці і, разом з тим, створити уявлення про джерела, рушійні сили, генезис і передумови громадянського самовизначення особистості.

Джерелом, внутрішньою рушійною силою громадянського самовизначення виступають ціннісні орієнтації індивіда, що ієрархізуються за рівнями включення його в суспільні відносини: на інтраіндивідному (істина, любов і доцільність), на інтеріндивідному (добро, справедливість) та метаіндивідному (оптимізм, творчість, гуманізм) рівні.

Основні блоки структури громадянського самовизначення утворюють його види, що пов'язані із самореалізацією індивіда, з одного боку, у фізично-оздоровчій, предметно-перетворювальній, навчально-пізнавальній, соціально-комунікативній, художньо-ігровій діяльності; а з другого - в ціннісно-орієнтаційній, що пронизує та інтегрує психологічні особливості самовизначення на вищій ієрархічній сходинці.

Динамічні тенденції громадянського самовизначення є результатом певного етапу його становлення і можуть фіксуватися в структурі особистісних властивостей індивіда, в його "Я-концепції", у показниках рівня його громадсько-організаторської активності, у суспільно значущих вчинках.

На шляху привласнення культурно-національних і загальнолюдських цінностей індивід постійно зустрічається з проблемою вибору мети, мотиву, вчинку. Проте не будь-який вибір є показником громадянського самовизначення, а лише той, в якому віддається перевага цінності більш високого порядку. Ситуації, що ведуть до такого вибору, початково виникають на інтраіндивідному рівні (прагматичне самовизначення); розширюються і поглиблюються на інтеріндивідному (особистісне самовизначення); стабілізуються і набувають більш широкого суспільного звучання на метаіндивідному (громадянське самовизначення). Результативною стороною процесу громадянського самовизначення виступає громадянська (життєва) позиція особистості.

Конкретно генетичні передумови громадянського самовизначення можна зрозуміти, звернувшись до поняття "соціальна ситуація розвитку", як системи взаємовідношень між старшокласником і природним, предметним, соціокультурним середовищем, "вихідного моменту" для всіх динамічних змін, що проходять в розвитку на

протязі певного періоду і які визначають "цілком і повністю ті форми і той шлях, йдучи по якому індивід набуває нових і нових індивідуальних" (Л. С. Виготський), особистісних та громадянських властивостей.

Елементами соціальної ситуації в нашому випадку виступають: а) система взаємовідношень в сім'ї, референтній групі, класному колективі, навчально-виховному закладі, із засобами масової інформації і комунікацій; б) зміст освіти, зокрема універсальні українознавства (етнос, нація, держава, культура, природа); в) організація і рівень включення старшокласника в суспільно значущу предметно-перетворювальну діяльність; г) стимулювання вчинкої активності старшокласника (істини, краси, справедливості, самобачення та ін.); д) особистісні характеристики вчителів, що виступають референтами учнів старшого шкільного віку.

Серед необхідних зовнішніх умов ефективності процесу громадянського самовизначення старшокласників, гіпотетично виділено: а) гуманітаризацію змісту світи; б) гуманізацію взаємостосунків між суб'єктами педагогічної взаємодії; в) сприятливе становище старшокласника в підсистемі неофіційних стосунків класного колективу.

Серед внутрішніх умов: а) домінуюче відношення старшокласника до основних сфер своєї життєдіяльності - праці, культури суспільства, самого себе (колективістської чи прагматичної, локального колективізму чи групового егоїзму, особистісно-престижної чи егоїстичної спрямованості); б) рівень сформованості "Я-концепції" та її складників - "Я-фізичного", "Я-психічного", "Я-соціального", "Я-духовного".

У другому розділі "Експериментальне вивчення психо-

логічних особливостей громадянського самовизначення старшокласників" подано загальну характеристику експериментальної системи, складниками якої були: а) експериментальна ситуація; б) експериментальний фактор; в) експериментальний об'єкт.

Соціально-психологічна інформація про експериментальну ситуацію отримувалася в процесі емпіричного обслідування різних типів шкіл (загальноосвітня школа, гімназія, лицей) в двох регіонах України (східному і західному) з допомогою анкетування учнів, метою якого було виявлення питомої ваги виховного впливу основних суб'єктів педагогічної дії (сім'ї, референтної групи, класного колективу, навчально-виховного закладу, засобів масової інформації і комунікацій) на процес громадянського самовизначення старшокласників; експертних оцінок з боку адміністрації навчального закладу класів з високим і низьким рівнем громадсько-організаторської активності.

Експериментальним фактором, що входив в експериментальну ситуацію як контрольована підсистема, слугували гіпотетичні умови процесу громадянського самовизначення старшокласників: зміст і форми організації громадсько-корисної діяльності класів з високим і низьким рівнем громадсько-організаторської активності; рівень емоційно-сислової інтеграції класного колективу; особистісні та професійні характеристики класних керівників 8-10 класів, вчителів історії й української літератури, рівень гуманізації взаєностосунків між суб'єктами педагогічної взаємодії, що зумовлювався особистісними характеристиками педагогів.

Експериментальним об'єктом було взято: об'єм знань, пов'язаних з поняттям "громадянин української держави"; рівень громадсько-організаторської активності та характер її самооцінки

кожним учнем; рівень вербальної актуалізації перешкод, що стоять на шляху громадянського самовизначення старшокласника.

Серед внутрішніх детермінуючих факторів громадсько-організаторської активності для дослідження було взято: рівень фізично-оздоровчого, емоційно-почуттєвого, навчально-пізнавального, волевого та соціально-комунікативного потенціалів, що визначалися в загальному плані через експертну оцінку педагогів; характер самооцінки (адекватна, завищена, знижена), що визначалася шляхом порівняння з експертною оцінкою класного колективу; зміст "Я-концепції", таких її основних складників як "Я-індивідуальне", "Я-соціальне", "Я-громадянське", що визначався шляхом контент-аналізу відповідей учнів на питання "Хто Я?".

Аналіз особливостей громадянського самовизначення старшокласників показує складність і суперечливість цього процесу в старшому шкільному віці. З одного боку учні показують широкі і глибокі знання прав і обов'язків громадянина демократичного суспільства, володіють тезаурусом морально-духовних якостей людини, які вона повинна мати в ідеалі громадянина України; з другого - значна частина старшокласників виявляє пасивність, індіферентність до діяльності на користь спільноти або низький рівень громадсько-організаторської активності (55.6%). Основне джерело уявлень старшокласників про ідеального громадянина - сім'я в особі матері, батька, родичів; літературні образи; вчителі; телебачення; друзі; політичні і громадські діячі; ровесники; герої кіно.

На фоні широких уявлень старшокласників про "ідеального громадянина України", дещо по-іншому проглядається їх громадсько-організаторська активність: дотримання вимог життєдіяльності навчально-виховного закладу; участь у суспільно значущих спра-

вах класу, школи; організація громадсько корисних справ поза школою 1 т. п. (див. табл. 1).

Таблиця 1

Загальна характеристика розподілу старшокласників
за рівнями громадсько-організаторської активності
N = 487

К л а с и,	Рівні громадсько-організаторської активності								
	нульовий(0)		низький(1)		середній(2)		високий(3)		
	Абс.	в %	Абс.	в %	Абс.	в %	Абс.	в %	
8-1	168	32	19,0	50	29,8	62	36,9	24	14,3
9-1	160	33	20,6	72	45,0	35	21,9	20	12,5
10-1	159	36	22,6	48	30,2	56	35,2	19	11,9
Всього	487	101	20,7	170	34,9	153	31,4	63	12,9
Стандарт. відх.			40,5		47,7		46,4		33,5
Стандарт. похиб.			4,03		3,66		3,75		4,22
Достовірність			5,13>4		9,53>4		8,37>4		1,62<4

Зафіксовано факт значних відмінностей в розподілі старшокласників за рівнями громадсько-організаторської активності учнів: східного й західного регіонів; сільських і міських загальноосвітніх шкіл (кількість учнів високого рівня в сільських школах становить 24,0%, а в міських лише 7,7%); загальноосвітніх шкіл, гімназій і ліцеїв (відповідно 12,9; 38,7; 54,9;); в класах (групах) високого і низького рівня емоційно-смісловій

інтеграції (відповідно - 73,7 і 18,9%).

Таким чином встановлено, що на особливості становлення і розвитку громадсько-організаторської активності старшокласника впливають:

а) особливості того чи іншого регіону України (східного чи західного) з його соціетальною психікою;

б) тип навчально-виховного закладу (загальноосвітня школа, гімназія, ліцей);

в) зміст ціннісних орієнтацій контактної соціальної групи (шкільного класу), які, в свою чергу, залежать від рівня гуманітаризації змісту освіти та гуманізації взаємостосунків між суб'єктами педагогічної взаємодії;

г) умови, що складаються в класному колективі для самореалізації потенційних можливостей кожного і проявляються в офіційному та неофіційному статусі старшокласника.

На шляху громадянського самовизначення особистості старшокласника важливе місце займає організація (самоорганізація) громадсько-корисної діяльності, в процесі якої і формуються основні компоненти громадянської позиції як результативної сторони громадянського самовизначення - емоційно-почуттєвий, інтелектуальний, оцінно-смісловий, дійовий. Прискоривачем цього процесу виступає достатньо високий рівень громадсько-організаторської активності учня.

На інтраіндивідному рівні детермінантами громадсько-організаторської активності, як видно із таблиці 2, виступають фізичний, психічний (емоційно-почуттєвий, інтелектуальний, вольовий) та соціальний потенціали особистості старшокласника.

Таблиця 2

Кореляційний взаємозв'язок громадсько-організаційної активності та інтраіндивідуальних факторів в умовах загальноосвітньої школи (Т). N = 487

Громадсько-орган. активність і потенціали:	8 класи		9 класи		10 класи	
	Т	б	Т	б	Т	б
1. соціально-комунікативний;	.77	.08	.64	.01	.42	.18
2. емоційно-почуттєвий;	.59	.10	.51	.14	.45	.05
3. інтелектуальний;	.52	.06	.56	.19	.69	.12
4. вольовий;	.44	.06	.55	.15	.63	.14
5. фізичний.	.46	.26	.29	.09	.19	.10

Примітка: Взаємозв'язок визначався за допомогою коефіцієнту Чупрова для таблиць 4x4.

Ці фактори по-різному детермінують громадсько-організаторську активність старшокласників. Якщо у восьмих класах провідним у стимулюванні є соціально-комунікативний потенціал (Т=0,77), то вже в дев'ятих він падає до позначки 0,64, а в десятих - 0,42. В той же час різко зростає вплив інтелектуального потенціалу - з 0,52 у восьмих до 0,69 у десятих; зростає також питома вага впливу вольового.

Підтверджена гіпотеза про взаємозв'язок самооцінки з тим чи іншим рівнем громадсько-організаторської активності (див. табл. 3).

Взаємозв'язок самооцінки
з рівнем громадсько-організаторської активності

N = 487

Рівні	самооцінка:						Всього
	адекватна		завищена		занижена		
	Абс.	в %	Абс.	в %	Абс.	в %	
0	7	6.9	85	84.2	9	8.9	101
1	105	61.8	58	34.1	7	4.1	170
2	49	32.0	98	64.1	6	3.9	153
3	55	87.3	-	-	8	12.7	63
	216	44.4	241	49.5	30	6.1	487

Так, учням високого рівня громадсько-організаторської активності у переважній більшості (87.3%) властива адекватна оцінка. І, навпаки, для учнів з індіферентним ставленням до громадсько-корисної діяльності - завищена (84.2%). Таким чином спостерігається в даному випадку певний взаємозв'язок між самооцінкою учня і його громадсько-організаторською активністю. З одного боку, кореляційний зв'язок між рівнем ГОА (як факторною ознакою) становить за коефіцієнтом Гудмана 0.13; з другого - самооцінка (як незалежна ознака) впливає на громадсько-організаторську активність ($G=0.41$). Тому можна стверджувати: самооцінка виступає д.д.ермінуючим фактором громадсько-організа-

торської активності старшокласника.

Особливе місце в системі внутрішніх детермінуючих факторі: громадсько-організаторської активності (а звідси і процесу громадянського самовизначення особистості старшокласника) займає зміст "Я-концепції", зокрема її складників: "Я-індивідуального", що включає в себе відношення "Я-Я"; "Я-соціального", в складі двох відношень - "Я-ТИ" і "Я-МИ"; "Я-громадянське", що характеризує почуття і усвідомлення своєї причетності до такого цілого як Батьківщина, держава, громадянське суспільство.

Таблиця 4

Характеристика "Я-концепції" учнів
різного рівня активності (N=158)

Групи тверджень	рівні громад.-організ. активності			
	вис. (3)	сер. (2)	низ. (1)	інд. (0)
1. "Я-індивідуальне"	25.8	41.2	40.9	50.5
2. "Я-соціальне"	29.6	30.9	31.5	30.6
3. "Я-громадянське"	44.6	27.9	27.7	18.9
Загальна к-сть тверджень	314	1151	394	509
Кількість учнів	14	77	35	73
Кількість твердж. на 1 уч.	22.4	14.9	11.3	7.0

Передусім звертає на себе увагу емпіричний факт нерівномірності загального розподілу тверджень на питання: "Хто Я?" - поміж учнями різного рівня громадсько-організаторської активності. Якщо на старшокласника з високим рівнем активності

припадає в середньому 22.4 твердження, то уже на учня середнього рівня - 14.9; на учня низького рівня - 11.3; на учня індивідуального ставлення до громадської роботи лише 7.0, що в три рази менше ніж на старшокласника високого рівня активності.

Спостерігаємо і особливості в структурі "Я-концепції" учнів. Якщо в структурі старшокласників високого рівня переважає група тверджень "Я-громадянське" (44.6%), то в структурі "Я-концепції" учнів індивідуального ставлення до громадської роботи значно переважають твердження групи "Я-індивідуальне" (50.5%), тоді як "Я-громадянське" становить лише 18.9 %.

Виходячи з цього емпіричного факту, можна припустити, що між громадсько-організаторською активністю та усвідомленням себе причетним до розбудови молодої української держави, а звідси й громадянським самовизначенням існує взаємозв'язок, спрямованість якого вимагає в подальшому більш поглибленого аналізу.

Розроблені в працях вчених загальні принципи нового інтерсуб'єктно підходу спонукали нас до перегляду ролі педагога у навчально-виховному процесі взагалі, й в громадянському самовизначенні вихованців, зокрема. В нових умовах вчителю відводиться роль організатора особистісно-розвивальної психолого-педагогічної взаємодії. Відповідно до цього змінюється та зростає перелік вимог до особистості педагога та його психологічної підготовки.

Так, аналіз результатів обстеження вчителів групи класів свідчить про наявність у них особистісної концентрації на власній професійній ролі. Наслідки цієї концентрації виявляють себе у консерватизмі та інертності мислення, деформаціях соціально-перцептивних утворень та зниженні особистісної успішності вчи-

телів під час педагогічної взаємодії.

Найбільш суттєві деформації в структурі особистісної позиції вчителів групи класів Б (класи з порівняно низьким показниками громадсько-організаторської активності). Вони виявляють себе у спотвореному сприйманні учнів, низькій готовності до сприймання учнів як рівноправних суб'єктів взаємодії, низькій готовності до позитивного самосприйняття, низькій готовності до громадянської активності, критичного ставлення до власних дій під час педагогічної взаємодії із старшокласниками.

На рівні ціннісних орієнтацій всім обстежуваним вчителям властива загальна сімейно-побутова спрямованість. При цьому спостерігається певна неузгодженість між системами термінальних та інструментальних цінностей. Серед термінальних домінують цінності, пов'язані з сім'єю, а серед інструментальних - цінності, пов'язані з виконавчим компонентом професійної діяльності. Орієнтації на творчість в обстежуваних вчителів займають у структурі особистісних характеристик незначне місце, що є, на нашу думку, одним із негативних факторів впливу на процес громадянського самовизначення старшокласників.

На рівні узагальнених соціальних настанов егоцентричні деформації виявляються в неузгодженості між високим рівнем задоволеністю професією та роботою і низьким рівнем готовності до самостійної творчої активності. Це дає підстави стверджувати про наявність у вчителів настанови на самодостатність у професійній сфері.

Результати дослідження дають підставу для ствердження, що існуючі деформації в структурі особистісної позиції вчителів суттєво впливають на успішність педагогічної взаємодії. Наслідком цього є зростання особистісної тривож-

ності, домінування конформних та авторитарних тенденцій у стилі міжособистісної взаємодії, екстернальність в ситуаціях невдач, зниження здатності до децентрації вчителів у процесі взаємодії із старшокласниками. Все це разом узяте створює серйозні перешкоди на шляху ефективного впливу вчителів, школи в цілому на процес громадянського самовизначення старшокласників і вимагає серйозної корекційної роботи з ними з боку психологічної служби, а також перепідготовки педагогів в системі післядипломної освіти.

У загальних висновках підсумовано наслідки проведеного дослідження, що підтверджують висунуту гіпотезу і визначено напрями подальшої розробки проблеми, сформульовано головні висновки.

Одержані результати дисертаційного дослідження в цілому підтвердили гіпотезу і дали підстави зробити такі узагальнення:

1. Теоретичний аналіз психологічної літератури та емпіричні дослідження підтверджують ту частину гіпотези, де йдеться про визначення змісту і форм громадянського самовизначення. За змістом громадянське самовизначення - це готовність особистості виконувати громадянські обов'язки перед суспільством і державою, що має ціннісно-смыслову природу, фіксується в "Я-концепції" індивіда та проявляється в старшому шкільному віці в громадсько-організаторській активності.

2. Основні блоки структури громадянського самовизначення утворюють його види, що пов'язані із самореалізацією індивіда, з одного боку, у фізично-оздоровчій, предметно-перетворювальній, навчально-пізнавальній, соціально-комунікативній, художньо-ігровій діяльності; а з другого - в ціннісно-орієнтацій-

ний, що пронизує та інтегрує психологічні особливості самовизначення на вищій ерархічній сходинці.

3. Серед внутрішніх умов громадянського самовизначення можна вважати: а) домінуюче відношення старшокласника до основних сфер своєї життєдіяльності - праці, культури суспільства, самого себе (колективістської чи прагматичної, локального колективізму чи групового егоїзму, особистісно-престижної чи егоїстичної спрямованості); б) рівень фізично-оздоровчого, емоційно-почуттєвого, навчально-пізнавального, вольового та соціально-комунікативного потенціалів; в) адекватна самооцінка свого рівня громадсько-організаторської активності; г) рівень сформованості "Я-концепції" та її складників - "Я-індивідуального", "Я-соціального", "Я-громадянського".

4. Особливості громадянського самовизначення старшокласників обумовлюються: з одного боку, типом навчально-виховного закладу, структурою педагогічної взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу, змістом ціннісних орієнтацій контактної соціальної групи, умовами, що складаються в класному колективі для самореалізації потенційних можливостей кожного; з другого - емоційно-почуттєвими, інтелектуальними, вольовими, та соціально-комунікативними потенціалами старшокласника, адекватною самооцінкою рівня своєї громадсько-організаторської активності.

5. Провідним психологічним механізмом громадянського самовизначення є рефлексія як можливість самопізнання, самооцінки, самоставлення, саморегуляції в умовах соціальної нормативності. Вона визначає й структуру "Я-образу" ("Я-індивідуального", "Я-соціального", "Я-громадянського") як складника "Я-концепції" особистості.

6. Особливе місце в системі факторів-умов громадянського самовизначення учнів старшого шкільного віку займають особистісні та професійні характеристики класних керівників 8-10 класів, вчителів історії та української літератури, рівень гуманізації взаємостосунків між суб'єктами педагогічної взаємодії, що зумовлюються особистісними характеристиками педагогів. В цілому портрет педагога, який своїми особистісними якостями стимулює громадсько-організаторську активність старшокласників, характеризується такими особливостями: а) громадянською позицією педагога, що виявляється у змісті уроків і в спілкуванні з старшокласниками, в його причетності до розбудови державності в Україні; як духовний зв'язок з національно-культурними цінностями українського народу; б) професійна схильність до роботи з учнями старшого шкільного віку; в) деякі особливості темпераменту (амбаверсія і приблизно середній рівень емоційної стабільності, що означає наявність змішаного типу темпераменту, без досить яскравих проявів одного з них); г) особливості емоційних процесів, які коротко можуть бути схарактеризовані терміном "емпатія" (висока точність сприймання учня, вміння розібратися в його почуттях і мотивах вчинків, вміння співчувати, співпереживати; вміння бути лагідним, дружельюбним, бережливо ставитися до окремих рис особистості старшокласника; прагнення допомогти, підказати, порадити, навчити т. п.). Вольові якості (емоційна стійкість, високий самоконтроль, відповідальність, соціальна зрілість, рішучість, впевненість в собі, активне ставлення до життя та ін.).

Подальше дослідження у межах даної проблеми ми вбачаємо у вивченні особливостей емоціональної регуляції громадсько-організаторської активності старшокласників в умовах малої

соціальної групи, аналізі структурно-функціональних характеристик відношення до себе як до суб'єкта суспільно значущої діяльності, дослідженні рефлексії як механізму духовного саморозвитку, достатньо високий рівень якого виступає одним із провідних факторів громадянського самовизначення особистості.

Основні положення дисертації відображені у публікаціях автора:

1. Громадянське самовизначення: процес і результат системи національного виховання. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Українське народознавство і проблеми виховання учнів". - Івано-Франківськ, 1995. - С. 27-30 (у співавт.).

2. Народні традиції як фактор громадянського самовизначення особи. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Традиції виховання у світовій народній педагогіці". - Київ - Рівне, 1995. - С. 50 - 52 (у співавтор.).

3. Поняття самовизначення особистості: соціально-психологічний аспект. // Тези доповідей наукових конференцій викладачів і студентів університету. Випуск 5, частина. - Запоріжжя, 1995. - С. 140 - 142.

4. Особливості громадянського самовизначення старшокласників. // Методичні рекомендації для педагогів, шкільних психологів. - Запоріжжя, 1996. - 22 с.

АННОТАЦІЯ

Тисячник І. В. "Психологічні особливості громадянського самоопределення старшокласників". Дисертація на соискание ученої ступені кандидата психологічних наук по спеціальності 19.00.07. - педагогічна і вікова психологія. Інститут Психології ім. Костюка АПН України. - Київ, 1996. Розкриті філософські, соціально-психологічні і психолого-педагогічні аспекти процесу самоопределення особистості: дано определение поняття "громадянське самоопределення"; зроблено аналіз особливостей громадянського самоопределення старшокласників в умовах різних типів навчально-виховних закладів; виявлені основні блоки структури громадянського самоопределення; елементи соціальної ситуації розвитку; визначені внутрішні і зовнішні умови громадянського самоопределення; розроблена і апробована методика діагностики кількісно-якісних параметрів громадянсько-організаційної активності; виявлені рівні громадянсько-організаційної активності старшокласників.

A N N O T A T I O N

Tysyachnik I.V. "Psychological Peculiarities of the Senior Pupils Civil Self-Determination".

Submitting the Thesis for a Candidate of Psychological Science Degree on the specialization 19.00.07. - pedagogical and age psychology. Institute of Psychology named after Kostyuk PSA of Ukraine. - Kiev, 1996.

Philosophical, social and psychological, and psychological - pedagogical aspects of the process of personal self-determination are exposed; the definition of conception "civil self - determination" is given; the peculiarities of the civil self - determination of the senior pupils under the conditions of different types of training - educational institutions is analysed; the main blocs of the structure of civil self - determination are revealed; the elements of social situation of development; the inner and outer conditions of civil self - determination are determined; the methods of diagnostics of the qualitative - quantitative parameters of the civil - organization activity had been developed and approved; the levels of the civil - organizational activity of the senior pupils are revealed.

Ключові слова: активність, соціально-культурне середовище-самооцінка, громадянське самовизначення, саморегуляція, педагогічна взаємодія.

Надписано до друку 31.10.1996 р.Об.1,2.Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний.Тир.100 прим.Зам.245.

ІОД УДНУ ім.Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.